

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC ƏHMƏD qızı ABDİNOVA

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARININ
DİLİNDƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2007

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR:

Filologiya elmləri doktoru,
professor

Y.M.ŞEYİDOV

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

Filologiya elmləri doktoru,
professor

C.Ə.CƏFƏROV

Filologiya elmləri namizədi,
dosent

İ.D.VƏLİYEV

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti

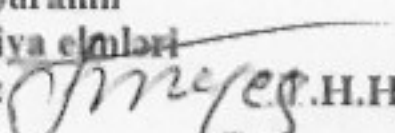
Dissertasiya işinin müdafiəsi «23» fevral 2007-ci il saat «14» də Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki D.02.181 İxtisaslaşdırılmış Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «22» yanvar 2007-ci ildə göndərilmişdir.

İxtisaslaşdırılmış Şuranın
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

 H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ədəbi-bədii sənət nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də dilimizin, tariximizin, etnoqrafiyamızın, milli psixologiyamızın, fəlsəfə və mifologiyamızın bir-birinə çulğalaşdığı tükənməz bir xəzinədir. Elo bu səbəbdən də o, Azərbaycan, eləcə də bütün türk dünyası alimlərinin və dünya türkoloqlarının dənə-dənə müraciət etdiyi bir mənbədir. Şifahi ədəbiyyatımızın parlaq nümunəsi olan «Kitab» eyni zamanda müəyyən zaman kəsiyində xalqımızın ictimai varlığını, milli düşüncə və təfəkkür tərzini, həyat və cəmiyyət barəsindəki anlayışlarını, humanist dünya-görüşünü, mədəni dünyasını, bəşəri keyfiyyətlərini, oxlaqı, estetik və hüquqi baxışlarını özündə əks etdirən, yüz illərin sınağından keçirib bu günə çatdırən, heç vaxt öz parlaqlığını və keyfiyyətini itirməyəcək bir salnamədir. Abidə azərbaycanlılar üçün milli loyaqət, qürur, fəxr nişanəsidir, xalqın daxili birliyi və vahid dövlətçiliyinin rəmzidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının araşdırılması son illərdə daha güclü vüsət alıb. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, mərhum prezidentimiz H.Əliyevin «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi barədəki 20 aprel 1997-ci il tarixli fərmanı abidənin nəşri və tədqiqi məsələlərinə xüsusi toqan verdi.

Mövzunun aktuallığı. «Kitabi-Dədə Qorqud»a həsr olunmuş əsərləri dastanların elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və çap edilməsi, ümumi xarakterli işlər, abidənin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi tədqiq olunduğu, eləcə onun dilinin tədqiq edildiyi əsərlər kimi bir neçə qrupa ayırmaq olar.

Lakin sonuncu qrup əsərlərdə abidənin dilinin qrammatik xüsusiyyətləri daim nəzərdən konar qalmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatlarda fəli söz birləşmələri probleminin üstündən sükutla keçilmişdir. Bu, o deməkdir ki, dilimizdəki fəli söz birləşmələri diaxronik aspektdə araşdırılmayıb. Bu mənada dissertasiya işi təkcə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində deyil, həm də Azərbaycan dilli hər hansı bir abidənin fəli birləşmələrinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindəki fəli birləşmələri tədqiq

etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya al idonin dilindəki feli birləşmələrin:

- təsvirini vermək;
- struktur tiplərini müəyyənləşdirmək;
- semantik tiplərini müəyyənləşdirmək;
- onları əmələ gətirən komponentlər arasında qrammatik əlaqə növlərini müəyyənləşdirmək;
- ayrı-ayrı struktur tiplərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək, bunları qədim türk yazılı abidələri, Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələri və eləcə də müasir Azərbaycan dilindəki nümunələrlə fərqli və oxşar cəhətlərini ortaya çıxarmaq
- inkişaf səviyyəsini ortaya çıxarmaq və ayrı-ayrı struktur tiplərin kök türk dili səviyyəsində rekonstruksiya olunmasının mümkünlüyünü araşdırmaq kimi vəzifələr qoyulmuşdur.

Araşdırmanın obyektli. Tədqiqat işinin obyektli «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilidir. Araşdırma F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən 1988-ci ildə çap etdirilmiş etmi-tənqidi mətn əsasında aparılmışdır. Hər hansı konkret nümunəni dəqiqləşdirmək istədikdə H.Araslanın, O.Ş.Gökyayın, M.Erginin, Ş.Cəmşidovun, S.Q. Əlizadənin tərtib etdiyi mənlərə, V.V.Bartoldun rusca tərcüməsinə, eləcə də abidənin əlyazmasına müraciət olunmuşdur.

Araşdırmanın predmeti. Dissertasiya işinin predmeti feli birləşmələrdir. Əsas hissəsi (tabeəddi komponenti), fellərlə ifadə olunan birləşmələr feli birləşmələr adlanır. Dissertasiya işindəki tədqiqat Y.Seyidovun feli birləşmələrlə bağlı təsnifatı əsasında tədqiq olunmuşdur.

Araşdırmanın yeniliyi. Dissertasiya işində araşdırma nəticəsində aşağıdakı yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada ilk dəfə olaraq feli birləşmələr diaxronik aspektdə tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində istifadə olunmuş feli birləşmələr ilk dəfə olaraq tam şəkildə araşdırmağa cəlb edilmiş, onların bütün struktur və semantik tipləri müəyyənləşdirilmişdir;

- «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənən feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərinin işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilmiş və bu təzahürün izahına cəhd edilmişdir;

- hər iki tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli birləşmə tipi təsbit edilmişdir;

- feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərinin kök türk dili səviyyəsində rekonstruksiyasına cəhd edilmişdir;

- «Ad + fel» tipli feli birləşmələrdə birinci komponenti məkan hallardan birinin şəkilsini qəbul etmiş struktur-semantik variantların az işlənməsinin səbəbləri izah edilmişdir və s.

Araşdırmanın metodu. Dissertasiya yazılarkən işin xarakteri ilə bağlı təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada kök salmış bir çox müddəalara yenidən baxmağı və yeni ümumiləşmələr aparmağı şüurlandırır. Xüsusən, feli birləşmələrin təsnifatı, omələ gəlmə və inkişaf tarixi, strukturu ilə bağlı məsələlərə yeni baxış və irəli sürülən mülahizələr dissertasiya işinin təkcə praktik deyil, həm də nəzəri əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada feli birləşmələr məhz bu osorlə tarixi planda araşdırmaya cəlb olunduğundan dissertasiya işi sonrakı tədqiqatlar üçün metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiya işinin materialları və araşdırmanın nəticələri Azərbaycan dili tarixinə və türkologiyaya aid yazılacaq osorlərdə, eləcə də ali məktəblərdə dil tarixi və türkologiya kurslarının tədrisi zamanı istifadə edilə bilər. Bütün bunlar dissertasiya işinin praktik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

İşin aprobeasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müzakirə edilmişdir. İşin əsas müddəaları aspirant və gənc tədqiqatçıların konfranslarında məruzə edilmiş, AMEA-nın və universitetlərin elmi nəşrlərində 11 məqalə şəklində nəşr etdirilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi ədəbiyyatın və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığından, tədqiqatın elmi yeniliyindən, məqsəd və vəzifələrindən, elmi-praktiki əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Dissertasiya işinin I fəsil «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «ad - fel» tipli feli birləşmələr» adlanır. Birinci komponenti (yəni təbəcorəfi) isim, sifət, say və əvəzlikdə, ikinci

tərəfi (təbə edən tərəfi) isə feli təsriflənmiş formaları ilə ifadə olunan feli birləşmələr bu tip birləşmələri əmələ gətirir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənmiş «ad + fel» tipli birləşmələri tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəf isimlə, ikinci tərəf feli bağlamalarla ifadə olunur;

Ərə varaludan bəri qarnum toymadı... (KDQ, 33);*

2) Birinci tərəf isimlə, ikinci tərəf feli sifətlərlə ifadə olunur:

Qonağı gəlmiyən qara evlər yıqılsa, yeg! (KDQ, 32);

3) Birinci tərəf isimlə, ikinci tərəf isə məsdərlə ifadə olunur:

Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm (KDQ, 56);

4) Birinci tərəf əvəzliliklə, ikinci tərəf isə feli bağlamalarla ifadə olunur: *Oğuz bəgləri buni görəcək əl-ələ çaldılar (KDQ, 52);*

5) Birinci tərəf əvəzliliklə, ikinci tərəf isə feli sifətlərlə ifadə olunur: *... və neçə buna bənzər söz söylədi (KDQ, 31);*

6) Birinci tərəf əvəzliliklə, ikinci tərəf isə məsdərlə ifadə olunur: *Baba, bu sözü sən mənə diməmək görək idin (KDQ, 86);*

7) Birinci tərəf sifətlə, ikinci tərəf isə feli bağlama ilə ifadə olunur: *Anam mənim üçün gög geyib, qara sarınsun (KDQ, 75);*

8) Birinci tərəf sifət, ikinci tərəf isə feli sifətlə ifadə olunur: *Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz (KDQ, 31);*

9) Birləşmənin birinci tərəfi sayla, ikinci tərəf isə feli bağlama ilə ifadə olunur: *Oğuz bəgləri birin gəlüb, yığnaq olmağa başladı (KDQ, 34);*

10) Birləşmənin birinci tərəfi sayla, ikinci tərəfi isə feli sifətlə ifadə olunur: *Ol kafərin üçün atub, birin yarmaz oqçısı olur (KDQ, 70).*

Abidənin dilində «ad + fel» tipli feli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, burada həmin tip birləşmələrin 10 modeli müşahidə olunur. Bunların içərisində «isim + feli bağlama», «isim + feli sifət», «isim + məsdər», «əvəzlilik + feli bağlama», «əvəzlilik + feli sifət» modeli ilə düzəlmələr daha çox işlənir, feli birləşmələrin «əvəzlilik + məsdər», «sifət + feli bağlama», «sifət + feli sifət», «say + feli bağlama», «say + feli sifət» modeli ilə düzəlmələri scyrək işlənir.

* Nümunələr F.R.Zeynalov və S.Q.Ölizadənin tərtib etdiyi elmi-tənqidi mətnədən gətirilir. «KDQ» ixtisarından sonra verilən rəqəmlər həmin kitabın səhifəsini göstərir.

«Sifət + məsdər» və «səy + məsdər» modeli üzrə düzələn feli birləşmələr müasir dilimizdə geniş işlənsə də, abidonin dilində müşahidə olunmur.

«Ad + fel» tipli birləşmələrin birinci komponenti kimi çıxış edən sözlər ismin bu və ya digər halında duraraq çeşidli münasibətlər ifadə edir və bu əsasda təsnif olunur: 1) Adlıq hallı birləşmələr; 2) Təsirlik hallı birləşmələr; 3) Yönlük hallı birləşmələr; 4) Yerlik hallı birləşmələr; 5) Çıxışlıq hallı birləşmələr.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindəki adlarla fellərin birləşməsindən emələ gələn feli birləşmələrin yuxarıdakı şəkildə təsnif olunması Azərbaycan dilindəki halların tarixi inkişafı və formalaşması ilə bağlı olub, spesifik səciyyə daşıyır. Yəni feli birləşmələrin qruplaşdırılması hər hansı bir dildəki halların sayına mütənasib şəkildə aparılır. Abidonin dilində tək-tək hallarda -ın⁴ şəkilçisi ilə düzələn alət halı da müşahidə edilir. Müq.ət: *Bir yazın bir güzün buğayla buğrayı savaşıdırurlardı* (KDQ, 36); *Buğa kötün-kötün getdi* (KDQ, 36) və s. bu nümunələrdə Alət halının işlənməsi inkar ediləməzdir. Lakin bu mövqələrdə işlənen alət halı sözlər arasında olaqə yaratmaqdan daha çox zərfdüzəltməyə xidmət edir. Bu şəkilçinin feli birləşmə emələ gətirməsi abidonin dilində yalnız bir dəfə müşahidə olunur. Müq.ət: *Oğuz bəgləri birin gəlüb yığnaq olmağa başladı* (KDQ, 34). Hətta bu nümunədə də alət halı şəkilçisi qəbul etmiş söz zərfdüzəltmə prosesinə xidmət edir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «ad + fel» tipli feli birləşmələrin geniş yayılmış növlərindən biri adlıq hallı feli birləşmələrdir. Bu növ birləşmələrin birinci tərəfində adlıq halda olan hər hansı bir söz, ikinci tərəfində isə felin afinit formalarından biri durur. Y.M.Seyidov qeyd edir ki, türk sistemli dillərin feli birləşmələrini ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halında olan sözlərin iştirak edə bilməsidir.¹

Abidonin tədqiqi göstərir ki, burada ikinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan birləşmələr üstünlük təşkil edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bir sıra feli bağlamaların adlıq haldakı sözlə olaqə saxlaya bilməsi onların cümlədəki yerindən və mənəşindən asılı olur. Araşdırma göstərir ki, abidonin dilində «ad + fel» tipli feli birləşmənin bu struktur tipinin ikinci komponenti kimi -ib⁴, -iban⁴, -ibanı⁴, -anda², -ınça⁴, -dıqda⁴, -zoc², -caq² (-icək), -madın², -kən (-ikon), -

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, səh. 254.

(ma)-mı², -dığında⁴, -dığında⁴, -alı², -a² şokilçili feli bağlamalar çıxış edir. Müq.ət: *Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa* (KDQ, 31); *Göz qaquban kön,ül alan anun, görklisi olur* (KDQ, 86); «*Oğul*», «*oğul*» *deyübəni bozlyalınmı?* (KDQ, 73); *Qarla yağmur yağanda çaxmaqlı çoban* (KDQ, 45); *Qadir tən,ri verməyincə ər baymaz* (KDQ, 31); *Saqalı uzun tat əri banladıqda* (KDQ, 34); *Çoban böylə digəc Qazan ah etdi* (KDQ, 45); *Oğuz bəgləri buni görəcək əl-ələ çaldılar, gülüydülər* (KDQ, 63); *Sarı yılan soqmadın ağca tənim qalqub şişər* (KDQ, 38); *Gecə yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqəə gördü* (KDQ, 40); *Mərə, çoban! Qarnın acıq-mamuş, gözün qararmamış bu ağacı qoparı gör* (KDQ, 46); *Qərə ölüm gəldigində keçit versin* (KDQ, 41); *Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıqdınmı, qız?* (KDQ, 65); *Ulu-kıçı qalmıya – söz aydına* (KDQ, 89).

Adlıq hallı feli birləşmənin struktur-semantik tiplərindən biri də birinci tərəfi adlıq halda olan hər hansı bir söz, ikinci tərəfi isə feli sifotlə ifadə olunan feli birləşmələrdir. Bu tip birləşmələrdə birləşmənin ikinci komponenti rolunda -an², -dığım..., -acaq², -ası², -ar² şokilçili feli sifotlər çıxış edir. Müq.ət: *At yemişən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!* (KDQ, 32); *Dünlə karvan keçdiyin turğay bilür* (KDQ, 32); *Oğul, sən varacaq yerlərin tolamac-tolaməc yolları olur* (KDQ, 86); *Sən varası kafər degil* (KDQ, 70); *Ala yılan sökməz onun, ormanı olur* (KDQ, 86).

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci tərəfi feli sifotlərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci komponenti rolunda, əsasən, -an² və -dığım... şokilçili feli sifotlər çıxış edir. Digər şokilçilərlə formalaşan feli sifotlər bu mövqedə seyrək işləyir.

Adlıq hallı feli birləşmənin struktur-semantik tiplərindən biri də birinci tərəfi adlarla, ikinci tərəfi isə məsdorlə ifadə olunan feli birləşmələrdir. Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində feli birləşmənin bu növü az müşahidə olunur. Müq.ət: *Mən qaraquç atıma binmədin ol binmax gərək!* (KDQ, 55); *Oğul için ata ölmək eyb olur* (KDQ, 74); *Uzun binar deməklə məşhur bir binar vardı* (KDQ, 98).

Abidədən gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, abidənin dilində qeyri-predikativ feli birləşmələrin əsas üzvü kimi çıxış edən feli bağlama, feli sifot və məsdor formaları ismin adlıq halındakı sözlərlə olaqoyə girərək adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkoloji dilçilikdə adlıq hallı feli birləşmələrin varlığı şübhə altına alınır. İkinci bir tərəfdən adlıq hallı feli birləşməni əmələ gətirən tərəflər

arasındaki grammatik əlaqə məsələsi də dilçiliyimizdə mübahisəli şəkildə qalmaqdadır. Məsələn, Ə.Əbdullayev adlıq hallı fəli birləşmələrdə birinci komponentin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğunu və tərəflər arasında idarə əlaqəsinin varlığını iddia edir.¹ Q.Ş.Kazımov tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə fəli birləşmələri üç qrupa ayırır və adlıq hallı fəli birləşmələri koordinativ fəli birləşmələr adlandırır. Onun fikrinə, koordinativ fəli birləşmələrin əslində tərəfi adlıq halda olur və əsas tərəflər prosodik vasitələrin və söz sırasının köməyi ilə əlaqələnir. Fəli birləşmələrin bu tip subyekt əlaqəli birləşmələri əhatə edir.² Başqırd dilindəki söz birləşmələrini tədqiq edən D.S.Tikeyev bu dildə adlıq hallı fəli birləşmələri ayırır.³ Şor dilində fəli sifəti tədqiq edən A.V.Yesipova isə fəli sifət tərkiblərini cümlə hesab edir.⁴ N.P.Direnkova, X.Rustamov, N.Z.Hacıyeva da eyni mövqedədir.⁵

Biz bu məsələdə Y.M.Seyidovun mövqeyini müdafiə edirik. Onun fikrinə, adlıq hallı qeyri-predikativ fəli birləşmələrin tərəflərinin grammatik əlaqəsi dilçiliyimizdə qeyd edilən tabelilik əlaqəsinin heç bir növünə uyğun gəlmir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili üçün və ümumiyyətlə, türk dilləri üçün qeyd edilən üç tabelilik əlaqəsi bu dillərdə olan faktiki əlaqə növlərini əhatə edə bilmir.⁶

Adlarla fəldən yaranan fəli birləşmənin bir növü də təsirlik hallı fəli birləşmələrdir. Təsirlik hallı fəli birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Buna görə də bu birləşmələr bəzən obyekt birləşmələri də adlandırılırlar. Təsirlik hallı fəli birləşmələrdə təsirlik halın yalnız obyekt bildirmək xüsusiyyəti deyil, eləcə də onun bütün xüsusiyyətləri öz əksini

¹ Əbdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli müəkkəb cümlələr, Bakı, 1974, səh.52-67.

² Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2000, səh. 56.

³ Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетаний в современном башкирском языке, АКД, Уфа, 1974, стр. 12.

⁴ Есипова А.В. Определительные функции причастия в шорском языке, АКД, Алма-Ата, 1982, стр. 14.

⁵ Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка, М.-Л., 1940, стр. 270; Рустамов Х. Сложноподчиненные предложения с дополнительным в современном узбекском языке, АКД, Ташкент, 1960, стр. 6; Гаджиева Н.З. Типы придаточных предложений в азербайджанском литературном языке, АКД, М., 1951, стр.11.

⁶ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, səh. 281.

tapır. Bunlardan biri təsirlik hallı feli birləşmələrin konkret və ümumi, müəyyən və qeyri-müəyyən anlayış ifadə etməsidir. Başqa sözlə desək, təsirlik hallı birləşmələr definitivlik kateqoriyasının daşıyıcısı kimi çıxış edirlər.¹

Abidənin dilindəki təsirlik hallı feli birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik tiplərini müəyyənləməyə çalışırıq:

Birləşmənin birinci tərəfi $-i^1$, $-ni^1$ şəkilçisini qəbul etmiş sözlə, ikinci tərəfi isə $-ib^1$, $-iban^1$, $-ibani^1$, $-anda^2$, $-inca^1$, $-dığında^1$, $-dığında^1$, $-kən$ ($-ikən$), $-yi^1$, $-caq^2$ ($-icək$), $-madın^2$, $-a^2$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda* (KDQ, 36); *Ağ otağı qeyuban qara otağa girən qızlar* (KDQ, 62); *Şöklü Maliki bəgürdübəni Qazan bəg atdan yerə saldı* (KDQ, 66); *İkisini atanda üçün-dördün yıqdı* (KDQ, 43); *Qarə polaz üz qılcı çalmaqınca qırım dönməz* (KDQ, 32); *Çobanı gördüğündə xəbərləşdi* (KDQ, 45); *Oğlan geyiki qovarkən babasının, ögindən gəlüb-gedərdi* (KDQ, 37); *Qazan köpəgi qovlayı Qaraca çobanın üzərinə gəldi* (KDQ, 45); *Ayğırları görəcək bəgəndi* (KDQ, 57); *Oğlın səni öldürmədi sən oğlunu öldürü görgilə* (KDQ, 37); *Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarçar on yelək yer aşırtdı* (KDQ, 56).

Birləşmənin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etməmiş sözlə, ikinci tərəfi isə $-ib^1$, $-iban^1$, $-anda^2$, $-dığında^1$, $-dığında^1$, $-kən$ ($-ikən$), $-yi^1$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Qolça qopuz gütürüb eldən-ela, bəgdən-bəgə ozan gəzər* (KDQ, 32); *Göz açuban gördüğüm* (KDQ, 59); *Tatlı damağ tutubanı soruşmadım* (KDQ, 92); *Oğlum Uruz ox atanda buta qalmış* (KDQ, 44); *Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran* (KDQ, 45); *Av avlarkən babasının, tavlası üzərinə gəldi* (KDQ, 53); *Qız diləyi varan belə varmaz* (KDQ, 85).

Birləşmənin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə, ikinci tərəfi isə $-ib^1$, $-iban^1$, $-anda^2$, $-inca^1$, $-yi^1$, $-madın^2$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Ayğır atın boğazlayub, aşım versin* (KDQ, 75); *Ala gözüm açuban dünya gördüm* (KDQ, 95); *Actığı tutanda qara taçı kül eyləyən...* (KDQ, 49); *Yen,ümlə alca qanım silməyincə* (KDQ, 38); *Qararularından ağ əllərin bağlanmadın* (KDQ, 90).

¹ Həsənov A.Q. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, Bakı, 1970, səh. 40-71; Новрузов Р.Г. Средства выражения определенности и неопределенности в современном азербайджанском языке, АКД, Баку, 1975, стр. 27.

Birleşmənin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənən $-m^4$ təsirlik hal şəkilçisi¹ qəbul etmiş sözlə, ikinci tərəf isə $-ib^4$, $-iban^4$, $-anda^2$, $-ınca^4$, $-dığında^4$, $-dığında^4$, $-yı^4$, $-caq^2$ ($-icək$), $-madın^2$, $-dıqda^4$, $-dıqdan^4$, $-a^2$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Dizin basub oturanda həlal görkli* (KDQ, 33); *Ög tamarın dəlübən qanın soran* (KDQ, 88); *Birin atanda ikisin-üçin yıqdı* (KDQ, 43); *Yaln,uz oğlu xəbər alməyınca* (KDQ, 73); *Yelisi qara Qazlıq atın bindigində* (KDQ, 92); *Bədəvi ata binüb oğlanıqın istəyü getdi* (KDQ, 38); *Sərimsaq otun yemədin, Qazan, içim göynər* (KDQ, 72); *Hər kişi sözün söylədikdə* (KDQ, 92); *Qarın toyurduqdan sonra qazanları dəpdi, çevirdi* (KDQ, 64); *Başın ala baqar olsam, başsız ağac* (KDQ, 48).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin böyük bir qismini ikinci komponenti feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz abidonin dilində bu tip birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik tiplərini ayırmaq olar:

Təsirlik hallı feli birləşmənin birinci komponenti $-i^4$, $-ni^4$ şəkilçili sözlə, ikinci komponenti isə $-an^2$, $-dığım...$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Ağac gəmiləri oynadan su* (KDQ, 44); *Kəfərləri qırduğun anmadı* (KDQ, 53).

Təsirlik hallı feli birləşmənin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etməmiş sözlə, ikinci komponenti isə $-an^2$, $-dığım...$, $-ar^2$, $-mıy^4$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Avazı qaba köpəklərə qoşa salan* (KDQ, 45); *Ox atduğum yerləri, qılıç qalub baş kəsduğüm yerləri göstərəyim* (KDQ, 69); *Yağrında qalqan oynar yiyəsi olur* (KDQ, 86); *Ay əməl azmış, feli donmuş, qadir allah ağ alına qada yazmış* (KDQ, 56).

Təsirlik hallı feli birləşmənin birinci tərəfi $-m^4$ təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-dığım...$, $-maz^2$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Kön,lin yuca tutan ərdo dövlət olmaz* (KDQ, 31); *Bərü gəlgi, ağ südin əmdigim, qadunum ana!* (KDQ, 39); *Ol kəfərin üçün atub birin yarmaz oqqısı olur* (KDQ, 70).

¹ Благова Г.Ф. Тюрское склонение в ареально-историческом освещении, М., Наука, 1981, стр. 30-31; Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках, Баку, 1994, стр. 27.

Təsirlik hallı feli birləşmənin birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlə, ikinci komponenti isə -an², -dığım..., -miş⁴ şəkilçili feli sifotlarla ifadə olunur. Müq.ət: *İlğiyuban qara tağım yıqan Qazan* (KDQ, 77); *Buynuzu burma qoçlarımız aldığı yox* (KDQ, 62); *Ay əməl azmış, feli dönmüş, qadir allah alınma qada yazmış* (KDQ, 86).

Təsirlik hallı feli birləşmələrin struktur-semantik tiplərindən biri də ikinci komponenti məsdərlə formalaşan feli birləşmələrdir. Bu tip birləşmələrin aşağıdakı növləri var:

Birləşmənin birinci komponenti -ı⁴, -nı⁴ şəkilçili sözlə, ikinci tərəfi isə məsdərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz* (KDQ, 31); *Baybican bağün bir qızı varmış, anı görməyə gəldim* (KDQ, 54).

Birləşmənin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etməmiş sözlə, ikinci tərəfi isə məsdərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Mən qırma varmadan ol man, a baş götürmək görək* (KDQ, 55); *Daz yerdə turğay atmağa yaxşı* (KDQ, 63).

Birləşmənin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənən -ın⁴ təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlə, ikinci komponenti isə məsdərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Ağam Qazan, sən Evin almağa gedərsən...* (KDQ, 102).

«Ad + fel» tipli birləşmələrin bir qrupunu da yönlük hallı feli birləşmələr təşkil edir. Bu tip birləşmələrin birinci komponenti ismin yönlük halında olan sözlə, ikinci komponenti isə felin afinit formalarından biri ilə ifadə olunur. Y.M.Seyidov qeyd edir ki, bu tip birləşmələrdə həm birinci, həm də ikinci tərəfin geniş sözlər şəbəkəsini əhatə edə bilməsi, hər iki tərəfdə çox müxtəlif mənalara malik sözlərin iştirakı yönlük hallı feli birləşmələrdə çox rəngarəng mənə olaqələri yaradır.¹ Ümumilikdə, yönlük hallı feli birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun (hərəkətin) istiqaməti arasındakı olaqələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfdə fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindəki yönlük hallı feli birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik tiplərini göstərmək mümkündür.

Yönlük hallı feli birləşmənin birinci tərəfi yönlük halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə -ıb⁴, -ıban⁴, -ıbanı⁴, -ınca⁴, -anda², -dığında⁴,

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, səh. 322.

-madın², -kən (-ikon), -alı², -caq², -yı⁴ şokilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Oğlanı həkimlərə ısmarlayıb Dərsə xandan saqladılar* (KDQ, 39); *Kəfər sərhəddinə, Ağlağana, Gökçə tağa aluban çıxayın* (KDQ, 69); *Altun-aqca gücünə salubanı səni qurtaraydım, oğul!* (KDQ, 82); *Qarağuşa qiymayınca yol alınmaz* (KDQ, 31); *Köksü gözəl, kaya tağlara gün dəgəndə* (KDQ, 34); *Solim ələ baqduğumda tayım Uruzu gördüm* (KDQ, 69); *Mən qaraquç atıma binmədin ol binməz gərək* (KDQ, 55); *Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər* (KDQ, 37); *Ərə varalıdan bəri dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi* (KDQ, 33); *Dəstmalı gözünə silcək, allah-təalanın qüdrətilə gözi açıldı* (KDQ, 66); *Evinə gəli yürürkən Əzrayıl atının gözünə göründü* (KDQ, 80).

Yönlük hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunda ikinci tərəf kimi feli sifətlər çıxış edir. Tabeedici üzv rolunda çıxış edən feli sifətlər adları yönlük halda idarə edərək yönlük hallı birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Tədqiq etdiyimiz abidədə bu tip feli birləşmələrin ikinci komponenti kimi -an², -acaq², -mış⁴, -ar², -dığım... şokilçili feli sifətlər çıxış edirlər. Müq.ət: *Dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusdırın...* (KDQ, 49); *Bəglər allah-təala mən, a bir qız vercək olursa...* (KDQ, 52); *Ay əməl azmış, feli dönmüş, qadır allah ağı alına qədə yazmış* (KDQ, 56); *Və dəxi neçə buna bənzər söz söylədi* (KDQ, 31); *Toyunca yüzünə baqmadığım xanım yigit* (KDQ, 58).

«Kitabi-Dədə Qoçud» dastanlarının dilində yönlük hallı feli birləşmələrin bir qrupunu da ikinci komponenti məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir. Müq.ət: *Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istərdi* (KDQ, 38); *Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər* (KDQ, 55).

Abidonin dilindəki yönlük hallı feli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, bu tip birləşmələrdə ikinci tərəf rolunda çıxış edən feli bağlama, feli sifət və məsdərlər həm təsirsiz, həm də təsirli ola bilərlər. Tabeedici üzv vəziyyətində çıxış edən ikinci tərəf təsirsiz feli ifadə olunduqda tərəflər arasındakı mənəvi əlaqələr daha bariz şokildə nəzərə çarpır. Bu onunla bağlıdır ki, təsirli fellər daha çox təsirlik halda olan sözlərlə işlənilir və hər hansı bir obyektin üzərində icra olunan işi ifadə etməyə xidmət edirlər. Müq.ət: *Bir gün ata binüb divana gəlürkən bir kişi aydır* (KDQ, 119); *Üzəngiyə qalqıb qatı çəkdi, uz atdı* (KDQ, 37).

İstər adlıq, istərsə də təsirlik hallı feli birləşmələrlə müqayisədə yönlük hallı feli birləşmələr tədqiq etdiyimiz abidonin dilində

bosit və sönük görünür. Bu cəhət həm yönlük hallı feli birləşmələrin struktur-semantik tiplərinin azlığında, həm də yönlük hallı birləşmələrin işlənmə tezliyində özünü göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələrlə müqayisədə yönlük hallı birləşmələr daha çox işlənir. Yönlük hal məkani hallardan uzaqlaşaraq məkan mənasından əlavə sırf qrammatik semantika ifadə etdiyindən yönlük hallı feli birləşmələrin istifadəsində müəyyən dinamiklik hiss olunur. Müasir dilimizdə yönlük hallın, eləcə də yönlük hallı feli birləşmələrin bu cəhəti aydın sezilir. «Kitabi-Dodo Qorqud»un dilində bu dinamikliyin ilk rüşeymləri özünü göstərir.

Adlarla fəllərin birləşməsi noticesində meydana çıxan feli birləşmələrin bir qrupunu da yerlik hallı feli birləşmələr təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz abidədə yerlik hallı feli birləşmələr bir o qədər də zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik deyil. Buna baxmayaraq, abidənin dilindəki yerlik hallı feli birləşmələr onlara məxsus olan spesifik əlamətlərlə «ad+feli» tipli digər birləşmələrdən fərqlənir. Yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəf vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir.

«Kitab-Dodo Qorqud» dastanlarının dilində yerlik hallı feli birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik qruplarını müəyyənləşdirmək olar.

Birləşmənin birinci tərəfi yerlik halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-anda^2$, $-madın^2$, $-i^4$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *At üstündə əglənməyüb yortan Qazan!* (KDQ, 77); *Minarədə banlayanda şəqih görkli* (KDQ, 33); *Qaytabanda dövələrım bozlatmadın* (KDQ, 125); *Qazan bağün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynında asılı getdi* (KDQ, 43).

Birləşmənin birinci komponenti yerlik halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-dıgım...$, $-mış^4$, $-ar^2$ şəkilçili feli sifotlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Avda qalan oğul için qayıрмаğıl* (KDQ, 44); *Ağ qoyunlar gölüb çevrəsində yatduğı su!* (KDQ, 44); *Sərb yerlərdə yapılmış kafər şəhri* (KDQ, 118); *Yağrınında qalqan oynar yiyəsi olur* (KDQ, 86).

Birləşmənin birinci komponenti yerlik halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə məsdərlə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu tip feli birləşmə abidənin dilində yalnız bir dəfə işlənmişdir. Müq.ət: *Daz yerdə turğay atmağa yaxşı* (KDQ, 63).

Araşdırmalarımıza görə, abidənin dilində 27 yerlik hallı feli birləşmə işlənmişdir. Bu cəhət abidənin dilində işlənmiş yerlik hallı feli birləşmələri onları omələ gətirən tərəflər arasındakı mənə əla-

qosinə görə təsnif etməyi çətinləşdirir. Müasir dilimizdə yerlik hallı feli birləşmələr arasında, əsasən, üç mənə əlaqəsi – məkan, obyekt və zaman – özünü göstərir. Obyekt əlaqəsini məkan əlaqəsindən törəmə hesab etmək olar. Çünki obyektin özü müəyyən cizgilərə malik olan məkandır. Yerlik halın ifadə etdiyi mənə çalarlıqları ilə bağlı N.K.Dmitriyev yazır ki, yerlik hal əvvəl məkan münasibəti ifadə edirdi. Sonralar o, zaman kateqoriyası üçün də tətbiq olunmağa başladı.¹

Müasir Azərbaycan dilində yerlik hallı feli birləşmələrdə zaman əlaqəsi də özünəməxsus yer tutur və məkan əlaqəsindən asılı olmayan bir əlamət kimi özünü göstərir. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənmiş yerlik hallı feli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, burada işlənmiş yerlik hallı feli birləşmələr zaman mənasını ifadə edə bilmir. Görünür, yerlik hallı feli birləşmələrdə zaman mənasının ifadə olunması uzun sürən tarixi inkişafın nəticəsidir.

«Ad + fel» tipli birləşmələrin bir qrupunu da çıxışlıq hallı birləşmələr təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində bu tip feli birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik variantları var:

Birləşmənin birinci tərəfi çıxışlıq halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə -ib⁴, -iban⁴, -dığında⁴, -madın, -ınça şəkilçili feli birləşmələrlə ifadə olunur. Müq.ət: *Vardılar, Qazanı quyudan çıxarub götürdilər* (KDQ, 117); *Ağ qovağın budağından yurğayuban keçmişsən* (KDQ, 63); *Qalqubanı yerimdən turduğumda* (KDQ, 95); *Mən yerimdən turmadın ol turgəc görək* (KDQ, 55); *Qız anadan görməyincə ögüt almaz* (KDQ, 31);

Birləşmənin birinci tərəfi çıxışlıq halda olan sözlə, ikinci tərəfi isə -an², -dığım... şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Qazan kimi pəhləvanı bir savaşda üç kərrə atından yıqan* (KDQ, 77); *Ağzılılar bu suyumdan içdigi yoq* (KDQ, 62).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupu məsələrlə formalaşır. Feli birləşmənin bu struktur-semantik tipi abidənin dilində çox az işlənir. Müq.ət: *Beyrək baqdı gördü kim, kiçi qız qarındaşı binardan su almağa gəlür* (KDQ, 60).

Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində işlənən çıxışlıq hallı feli birləşmələr işlənmə tezliyinə görə yalnız yerlik hallı birləşmələrdən

¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., 1962, стр. 371.

üstündür. Belə ki, burada 60-a yaxın çıxışlıq hallı birləşmə işlənmişdir. Bu birləşmələr struktur baxımdan, yəni ikinci komponentlərinin ifadə olunması və semantik əlaqə baxımından bir-birinə yaxınlaşırlar. Belə ki, çıxışlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında məkən və obyekt əlaqəsi olur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «ad + fel» tipli birləşmələrin tədqiqi göstərir ki, bu birləşmələr həm forma, həm də mənə əlaqələrinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu isə öz növbəsində həmin tip birləşmələrin işlənmə tezliyini şürtləndirir. Abidənin dilində təsirlik hallı birləşmələr daha üstündür. Adlıq hallı birləşmələr də müasir dilimizlə müqayisədə çox işlənir. Bu fikir ikinci tərəfi məsələlə ifadə olunan adlıq hallı birləşmələr üçün daha keçərlidir. Belə ki, abidədəki adlıq hallı birləşmələrin bir qismi müasir dilimiz baxımından anomaliya təsiri bağışlayır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «fel + fel» tipli birləşmələr» adlanır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənmiş feli birləşmələrin bir qrupu da hər iki tərəfi felin afinit formaları ilə ifadə olunan birləşmələrdir. Başqa sözlə desək, bu birləşmələrdə ikinci komponent feli bağlama, feli sifət və məsələlə, birinci komponent isə yalnız feli bağlamalarla ifadə olunur. «Fel + fel» tipli birləşmələr türk dillərində bir o qədər də geniş yayılmayıb. Məhz bu səbəbdendir ki, N.Z.Hacıyeva bu modelle düzələn feli birləşmələr içərisində -ib⁴ əkilçili feli bağlamalarla formalaşan tipin məhsuldar olduğunu qeyd edir.¹

Hər iki tərəfi fellerlə ifadə olunan feli birləşmələr adlarla fellerdən yaranan feli birləşmələrlə müqayisədə bir o qədər çox işlənmirlər. Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində işlənmiş hər iki tərəfi fellerlə ifadə olunan birləşmələrin üç qrupunu müəyyənləşdirmək olar:

1. İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələr;
2. İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələr;
3. İkinci tərəfi məsələlə ifadə olunan feli birləşmələr.

Birinci qrupa daxil olan feli birləşmələr nisbi işlənmə tezliyinə malikdirlər. Bu tip birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik tiplərini göstərmək olar:

---

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М., Наука, 1973, стр. 153.

Birleşmənin birinci komponenti $-ib^4$ şəkilçili feli bağlama ilə, ikinci komponenti isə $-anda^2$, $-kən$ ($-ikon$), $-ınca^4$, $-dıqda^4$, $-dığında^4$, $-dığında^4$, $-i^4$, $-a^2$, $-ıcaq^2$, $-madın^2$, $-ib^4$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Qulaq urub dinləyəndə ümmət görkli* (KDQ, 32); *Dəli Dəmrul qırq yigid ilən yeyib-ıçib oturarkən nəyahandan Əzrayıl çıqa gəldi* (KDQ, 79); *Paralanıb Qazlıq atından enməyincə* (KDQ, 73); *Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda* (KDQ, 34); *Taşqun-taşqun suları aşıb gəldigində-keçdigində Beyrək adlı bir yigidə bulışmadınmı?* (KDQ, 61); *Gələb meydan ortasında qoyu verdilər* (KDQ, 38); *Quş uçurub, av avlayıb oğlunu oxlayıb öldürə görgil* (KDQ, 37); *Məgər xanım, gənə bir gün bəgləri basub oturacaq, Tərs Uzmuş dərlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır* (KDQ, 110); *Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gələb almadın Qazan man, a yetişsin* (KDQ, 125); *Həm ölürlərimiz için verdigümüz aşı əllərindən çəküb alub yeyir imiş* (KDQ, 117).

Birleşmənin birinci komponenti $-iban^4$ şəkilçili feli bağlama, ikinci komponenti isə $-anda^2$, $-dığında^4$, $-dığında^4$, $-i^4$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Çağıruban dad verəndə yol çavuşlu* (KDQ, 63); *Qalqubanı Selcan xatun turduğında* (KDQ, 92); *Qalqubanı, yigidlərin, yerün, üzdən uru turun* (KDQ, 34).

Birleşmənin birinci tərəfi $-madın$ şəkilçili, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-i^4$, $-koc^2$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Sarı yılan soqmadın ağca tənim qalqub şışər* (KDQ, 38); ... *savaşmadın-uruzmadın alı verəyim, döngil geri!* (KDQ, 40); *Baba, man, a bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc gərək* (KDQ, 55).

Birleşmənin birinci tərəfi $-kən$ ($-ikon$) şəkilçili, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-yi^4$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Taş Oğuz bəgləri oturarkən girib salam verdi* (KDQ, 124); *Ağ birçöklü anam «oğul» derkən «Başimbəxti Qazan» deyüb ağladasan* (KDQ, 74).

Birleşmənin birinci komponenti $-i^4$ şəkilçili, ikinci komponenti isə $-kən$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: ... *evinə gəli yürürkən Əzrayıl atının, gözünə göründü* (KDQ, 105).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «fel + fel» tipli birleşmələrin bir qrupunu da ikinci tərəfi feli sifət və məsdərli ifadə olunan birleşmələr təşkil edir. Belə birleşmələrdə birinci tərəf $-ib^4$, $-iban^4$, $-ibani^4$, $-dığında^4$, $-anda^2$, $-madın^2$, $-i^4$, $-kən$, $-alı^2$ şəkilçili feli bağlamalarla, ikinci komponent isə $-an^2$, $-dığım...$, $-ar^2$, $-an^2$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. $-an^2$ şəkilçili feli sifətlər bu tip birleşmələrin yaranmasında nisbi üstünlüyə malikdir. Müq.ət: *«Hi» demədin başlar kəsən cəladı olur* (KDQ, 70); *Qız diləyü varan böylə varmaz* (KDQ, 72); *On ay deyəndə dünyaya gətirdüğüm oğul*

(KDQ, 47).

Tədqiq etdiyimiz abidonin dilində «fel + fel» tipli birləşmələrin bir qrupunu da ikinci komponenti məsdərlə formalaşan feli birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələrin birinci komponenti rolunda -ib⁴, -iban⁴, -ibanı⁴, -ınca⁴, -kon (-ikon) şəkildə feli bağlamalar çıxış edir. Müq.ət: *Qarğa-quzğun qan görüb oğlanın, üstünə qonmaq istərdi* (KDQ, 34); *Oyarmaq bəndən savaşıban hünər göstərmək səndən* (KDQ, 107); *Qalrubanı yerimdən tutmağım çox* (KDQ, 107); *Oğuz ərənləri turarkən səni ögməyim yox* (KDQ, 118).

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq etdiyimiz abidonin dilində komponentləri başqa-başqa feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan feli birləşmənin ayrı-ayrı struktur-semantik variantlarının işlənmə tezliyi fərqlidir. Belə ki, bəzi feli bağlamalar abidonin dilində geniş şəkildə müşahidə olunsada, bəzilərində nadir hallarda rast gəlinir. Məlumdur ki, feli bağlamaların nitqdə rolu başqa bir fəlo aid olub, onunla ifadə olunan hərəkəti aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Y.M.Seyidov bu münasibətlə yazır ki, feli bağlama zərflə meylli fel formasıdır, feli bağlamalara adverbial sözlər də deyirlər. Onların nitqdəki əsas fəaliyyəti zərflə mövqeyində işlənmələridir.¹ A.M.Şerbak feli bağlamaları felin şəxssiz forması adlandıraraq, göstərir ki, feli bağlamanın zaman anlayışı təsriylənən felin zaman anlayışı ilə sıx bağlıdır.²

Həm türkoloji dilçilikdə, həm də Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər, o cümlədən feli birləşmələri bir-biri ilə qarışdırırlar. Söz birləşmələrinin mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasında uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli cəhətlərə fikir verməməkdən irəli gəlir. Dilçilik elmi üçün isə bu iki kateqoriyanın ümumi cəhətləri deyil, onları bir-birindən ayıran və onların müstəqil hadisələr kimi izah olunmasına imkan verən cəhətlər daha çox maraqlıdır. F.R.Zeynalov bu qarışıqlığı nəzərdə tutaraq yazır ki, bir çox hallarda iki (və ya daha çox) sözün varlığı mürəkkəb feli müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülür.³

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər, yəni birləşmənin ayrı-ayrı komponentləri özlərinin leksik-semantik müstəqilliklərini tamamilə qoruyub sax-

¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs), Bakı, 2000, səh. 361.

² Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол), Л., Наука, 1981, стр. 122.

³ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, II hissə (fel), Bakı, 1975, səh. 29.

layır, istər ayrılıqda, istərsə də birləşmə daxilində ayrı-ayrı məfhumlarla bağlılığını itirmir. Bu fikir təkcə abidonin dilindəki «fel + fel» tipli birləşmələrə aid olmayıb, eyni zamanda feli birləşmələrin digər tiplərinə («ad + fel», «zərf + fel» tipli birləşmələrə) də xasdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindəki hər iki tərəfi fellərlə ifadə olunan feli birləşmələrin komponentləri arasında mənaca relyativ əlaqə olur. Məhz bu baxımdan da «fel + fel» tipli birləşmələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu tip birləşmələrdə birinci komponent rolunda çıxış edən feli bağlamalar ikinci komponent rolunda çıxış edən felin afinit formalarını zaman, tərz, səbəb və s. mənalardan baxımından tamamlayır ki, tərəflər arasındakı relyativ əlaqə də özünü məhz bunda göstərir.

Hər iki tərəfi fellərlə ifadə olunan feli birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi var. Belə ki, feli bağlama ilə ifadə olunan birinci tərəf felin afinit formalarından biri ilə ifadə olunan ikinci tərəfə yanaşır və bu qrammatik zəmin əsasında feli birləşmənin bu struktur-semantik tipi meydana çıxır.

Qeyd edək ki, yanaşma əlaqəsində sözlərin yanaşması - yanaşması işlənməsi əsas götürülür. Bu əlaqənin yanaşma adlandırılması da elə bununla əlaqədardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yanaşma əlaqəsində olan sözlər həmişə yanaşması işlənmir. Yəni yanaşma əlaqəsinə girən sözlər yanaşması işlənmə bildikləri kimi onların arasında başqa sözlər də işlənmə bilər. Məhz buna görə də dilçilikdə yanaşma əlaqəsinin iki növü (tam və tam olmayan yanaşma) göstərilir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənməmiş «fel + fel» tipli birləşmələr arasında həm tam, həm də tam olmayan yanaşma əlaqəsi özünü göstərir:

a) feli birləşməni əmələ gətirən komponentlər tam yanaşma əlaqəsinə girirlər: *Av avlayı gəzərkən əgindən bir yaralı keyik çıxdı* (KDQ, 34);

b) feli birləşməni əmələ gətirən komponentlər tam olmayan yanaşma əlaqəsinə girirlər: *Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatdığı su* (KDQ, 44); *Gəlübən Qazanın qızın ərlilə alan...* (KDQ, 49).

Dissertasiya işinin III fəslində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «zərf + fel» tipli feli birləşmələr» adlanır. Feli birləşmənin bu tipində təbəddici komponent vəzifəsində felin afinit formalarından biri, təbə tərəf kimi isə zərf çıxış edir. Tədqiq etdiyimiz abidonin dilində feli birləşmənin bu tipinin müxtəlif struktur-semantik variantları müşahidə olunur. Həmin struktur-semantik variantların araşdırılması bir tərəfdən bu birləşmələrin tərəfləri arasındakı mənə münasibətlərini müəyyənləşdirməyə kömək etdiyi kimi, digər tərəfdən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində hansı

struktur-semantik tipin daha geniş yayıldığını da ortaya çıxaracaqdır ki, bu da nöinki tədqiq etdiyimiz abidənin dilində, eləcə də Azərbaycanın yazılı abidələrinin dilində fəli birləşmələrin yerini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Abidənin dilində «zərf + fəli» tipli birləşmələrin aşağıdakı struktur-semantik variantlarını ayırmaq olar.

Birləşmənin birinci tərəfi sadə tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-iban^4$, $-ğac^2$, $-caq^2$ ($-icək$) şəkilçili fəli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Qanda getdin bəni yaln,ız qoyub, xanım yigit!* (KDQ, 58); *Gizli yaqa tutuban yələdilər* (KDQ, 93); *Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi* (KDQ, 45); *Bunlar böylə edicək Baybərə həgin, acığı tutdu* (KDQ, 54).

Birləşmənin birinci tərəfi düzəltmə tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^4$ şəkilçili fəli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Şöklü Məlikə həvalə oldu, bəgürdübəni atdan yerə saldı, ғafillüce qara başın alub kəsdi* (KDQ, 50).

Birləşmənin birinci tərəfi mürekkəb tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^4$ şəkilçili fəli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Uğurun açuq olsun, sağ-əsən varub gələsən, gələcəgin varsa* (KDQ, 113).

Birləşmənin birinci tərəfi sadə tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$ şəkilçili fəli sifətlə ifadə olunur. Müq.ət: *Qazlıq atın bütün binən nə yigitsən...* (KDQ, 121).

Birləşmənin birinci tərəfi düzəltmə tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-acaq^2$ şəkilçili fəli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Dəstursuzca Bayındır xanın yağışın basan...* (KDQ, 49); *Baban,a-anan,a sağlıqla varacaq olursan...* (KDQ, 59).

Birləşmənin birinci tərəfi mürekkəb tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$ şəkilçili fəli sifətlə ifadə olunur. Müq.ət: *Yalab-yalab yalabıyan incə tonlum* (KDQ, 93).

Birləşmənin birinci tərəfi mürekkəb tərzi-hərəkət zərfi ilə, ikinci tərəfi isə məsdərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Küt-küt buğa solmağa başladı* (KDQ, 88).

Birləşmənin birinci tərəfi sadə zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^2$, $-iban^4$, $-iban^4$, $-anda^2$, $-madın^2$, $-kən$ ($-ikən$), $-dığında...$, $-ınca^4$ şəkilçili fəli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Oğul, sabah varub, öylən gəlmək olmaz* (KDQ, 85); *Alar sabah Dirsə xan qulqubanı yerindən urı turıb...* (KDQ, 34); *Alan sabah səpə yerdə dikiləndə ağ ban evli* (KDQ, 94) və s.

Birləşmənin birinci tərəfi düzəltmə zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-madın^2$ şəkilçili fəli bağlama ilə ifadə olunur. Müq.ət: *Ğafillə görkli başın kəsilmədin* (KDQ, 90).

Birleşmənin birinci tərəfi mürekkəb zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-icaq^2$, $-kon$ ($-ikon$) şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Gecə-gündüz deməyib yürüdilər* (KDQ, 58); *Məgər xanım, gənə bir gün bəgləri basub oturacaq...* (KDQ, 110); *Bir gecə yeyüb-içüb oturarkən şahinçibaşına aydır* (KDQ, 116).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-dıgım...$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Alar sabah yerindən turan qızlar* (KDQ, 62); *Alar sabah yerimdən turduğum qartuş üçün* (KDQ, 114).

Birleşmənin birinci tərəfi düzəltmə zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-miş^4$, $-dıgım...$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Çaxmaqluca çobanları dünlə yügürdən* (KDQ, 41); *Dün qatmış, üç gün dünlü yortmuş yigit...* (KDQ, 113); *Dünlə karvan keçdiğin turğay bilür* (KDQ, 32).

Birleşmənin birinci tərəfi mürekkəb zaman zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$ şəkilçili feli sifətlə ifadə olunur. Müq.ət: *Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən...* (KDQ, 38).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə, yaxud mürekkəb zaman zərfi ilə, ikinci komponent isə məsdərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Hər gün Beyrəgi görməyə gəlürdi* (KDQ, 59).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə yer zərfi ilə, ikinci tərəfi isə $-ib^2$, $-iban^4$, $-dıqda^4$, $-dıgında..$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Qadın ana, qarşum olub nə bögrərsən?* (KDQ, 47); *Ana irübən qondılar* (KDQ, 94); *Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlı Xı-zır oğlana hazır oldu* (KDQ, 39).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə yer zərfləri ilə, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-ar^2$, $-acaq^2$, $-dıgım...$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *İtərü yatan Qara dəniz gördüm* (KDQ, 95); *Qırış günü ögdin dəpər alpımız - Səlar Qazan* (KDQ, 114); *Əgər səni hasardan azağa orqanla salındıracaq olursam...* (KDQ, 59).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə komiyyət zərfi, ikinci tərəfi isə $-ib^4$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Həb bir yerdə dərib dururam* (KDQ, 57).

Birleşmənin birinci tərəfi mürekkəb komiyyət zərfi, ikinci tərəfi isə $-ib^4$, $-anda^2$, $-dıgında...$ şəkilçili feli bağlamalarla ifadə olunur. Müq.ət: *Sonra Əməm dərlərdi, bir kişi altı kərrə varub hasarı alımadı* (KDQ, 94); *Tökə-tökə çəkiləndə şahbaz atlı* (KDQ, 95).

Birleşmənin birinci tərəfi sadə, yaxud mürekkəb komiyyət zərfi, ikinci tərəfi isə $-an^2$, $-maz^2$, $-dıgım...$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Müq.ət: *Qazan kibi pəhləvanı üç kərrə atından yıqan...* (KDQ, 77); *Tələb-tələb ağ südimi əmzirdiğim oğul!* (KDQ, 82).

«Zərf + fel» tipli birləşmələrdə komponentlər arasındakı mənə

olaqoləri, əsasən, birləşmənin birinci tərəflərinin semantikasi ilə müəyyən olunur. Azərbaycan dilçiliyinin bütün tarixi boyu zərflər bir nitq hissəsi kimi münasibət eyni olmamışdır. Bəzi hallarda hətta zərflər nitq hissəsi hesab etməmişlər. Buna görə də birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi isə fəllərlə ifadə olunan fəli birləşmələrin tərəfləri arasında mənə olaqoləri məsələsinə keçməzdən əvvəl bu məsələyə də öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilsiz cəniliyi var. M.Hüseynzadəyə görə sifət eşyaya, zərf isə hərəkətə, fəle, olamətə aid olur və bunları ayırmaq üçün cümlədəki işlənmə yerinə fikir vermək lazımdır.¹ Y.M.Seyidovun zərf haqqında fikirləri digər dilçilərin fikirlərindən kifayət qədər fərqlənir: «Ümumi dilçilikdə, həmin dilçiliyin əsaslandığı dillərdə, məsələn, rus dilində zərfin əsas olamətlərindən biri, bəlkə də birincisi onun qrammatik cəhətdən dəyişməzliyi hesab olunur. Bu xüsusiyyət, əslində, Azərbaycan dilinin zərflərinə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər nitqdə bir sıra dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanarsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi isə zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıb».² Biz də Y.Seyidovun bu fikrinə şərik çıxaraq bildiririk ki, dildə olan hər hansı bir söz yalnız bir nitq hissəsinə aid ola bilər. Eyni sözün iki nitq hissəsinə aid olunması nitq hissələri təlimi nəzəriyyəsi baxımından yol verilməzdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «zərf + fəle» tipli fəli birləşmələri müəyyənləşdirərkən, biz Y.M.Seyidovun müəyyənləşdirdiyi kriteriyalardan çıxış edirik. O bu münasibətlə yazır: «Birinci tərəflərinin ifadəsinə görə «zərf + fəle» tipli birləşmələrə iki cəhətdən yanaşmaq olar. Bir halda «zərflər» sözünün məhdud termin mənasını əsas alıb, yalnız o birləşmələrdən bəhs etmək olar ki, onların birinci tərəfləri yalnız zərflə ifadə olunur. İkinci halda isə birinci tərəfi zərflərlə və zərf məvqeyində çıxış edən sözlərlə ifadə olunan birləşmələrin hamısını nəzərə almaq olar. İkinci vəziyyət bu birləşmələrin birinci tərəflərinin ifadə vasitələrinin söz miqdarı cəhətdən genişləndirərsə də, mahiyyətco birləşməyə ciddi təsir göstərmir».³

Biz də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «zərf + fəle» tipli fəli birləşmələri müəyyənləşdirərkən «zərf + fəle» formuluunu bir qədər geniş mənada götürür və bu birləşmələrin birinci tə-

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, 1983, səh. 229.

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, səh. 363.

³ Seyidov Y.M. Azərbaycan Dilində söz birləşmələri, səh. 373.

rofini prinsip etibarilə heç də bir nitq hissəsi kimi zərflə daxil olan sözlərlə məhdudlaşdırmaq.

Birinci tərəfi zərflərlə, ikinci tərəfi isə fəlin afinit formaları ilə ifadə olunan fəli birləşmələrin komponentləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Başqa sözlə desək, fəli birləşmənin birinci komponenti rolunda çıxış edən zərflər birləşmənin ikinci komponenti rolunda çıxış edən fəllərə yanaşır ki, bu osasda da «zərf + fəli» tipli fəli birləşmənin müxtəlif struktur-semantik tipləri meydana çıxır. Təbəffül əlaqəsi olan yanaşma əlaqəsi «zərf + fəli» tipli fəli birləşmələrin hamısını əhatə edə bilmir. Belə ki, bu birləşmələr arasında bəzən idarə əlaqəsi də özünü göstərir. Bu da məlumdur ki, idarə əlaqəsi obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə osasında yaranan birləşmələrin təbə tərəfi hallana bəzən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Bəri başdan qeyd edək ki, obyekt əlaqəli birləşmələrdən fərqli olaraq relyativ əlaqəli fəli birləşmələrdə hal şəkilçiləri bəzi vaxtlar pleonastik şəkildə işlənir. Başqa sözlə desək, həmin fəli birləşmələrdə hal şəkilçisinin işlənib-ışlənməməsi birləşmənin xarakterinə heç bir təsir göstərmir. Müq.ət: *Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazlıq tağına gəldi, çıxdı* (KDQ, 38). *Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişirüb tururam* (KDQ, 48).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənmiş «zərf + fəli» tipli fəli birləşmələrdə birinci komponent rolunda çıxış edən zərflər ikinci komponent kimi çıxış edən fəli bağlama, fəli sifət və məsələləri müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirir, izah edir. Bu tip birləşmələrdə tərəflər arasındakı mənə əlaqələrini abidənin verdiyi materiallar osasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci komponent ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin tərzini bildirir. Müq.ət: *Dəstursuzca mənim yağuma girən yigit, nə yigitsən* (KDQ, 91).

2. Birinci komponent ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirir. Müq.ət: *Oğul, səhər varub, öylən gəlmək olmaz. Öylən varub, axşam gəlmək olmaz* (KDQ, 85).

3. Birinci komponent ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin yerini bildirir. Müq.ət: *Çün böylə oldu, imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlu* (KDQ, 55).

4. Birinci komponent ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Müq.ət: *Qazan kimi pəhləvanı bir savaşda üç kərrə atından yıqan...* (KDQ, 77).

Relyativ əlaqəli fəli birləşmələrdə komponentlər arasında obyekt əlaqəsi olmadığından birləşmənin təbəedici tərəfi qismində

işlənən feli bağlama, feli sifət və məsdərlər həm təsirli, həm də təsirsiz fəllərlə ifadə oluna bilər. Təbiiçici üzv rolunda çıxış edən fəlin hansı mənalı zərflə əlaqələnməsi fəlin bərbəşə sernantikasından aslıdır.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə çap olunmuşdur:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «ad + fel» tipli birləşmələr. *Aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları*, Bakı, 2003, səh. 108.

2. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «ad + fel» tipli birləşmələrin tərəflərinin ifadəsinə dair. «*Tədqiqələr*», 2003, № 2, səh. 110-116.

3. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində təsirlik hallı feli birləşmələr. «*Tədqiqələr*», 2003, № 3, səh. 103-109.

4. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində yönlük hallı birləşmələr. «*Tədqiqələr*», 2003, № 4, səh. 177-184.

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində yerlik hallı feli birləşmələr. «*Dədə Qorqud*», ADPU, Bakı, 2003, № 3-4, səh. 172-174.

6. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələr. «*Tədqiqələr*», 2004, № 1, səh. 151-156.

7. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «zərf + fel» tipli birləşmələrə dair. «*Dil və ədəbiyyat*», 2004, № 2 (40), səh. 50-52.

8. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «fel + fel» tipli birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqəyə dair. «*Dil və ədəbiyyat*», 2004, № 2 (40), səh. 52.

9. Feli birləşmə və mürəkkəb fel məsələsinə dair bəzi qeydlər. *Elmi axtarışlar*, XVI toplusu, Bakı, «Səda», 2005, səh. 43-49.

10. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində adlıq hallı feli birləşmələrin struktur tipləri. *Elmi axtarışlar*, XVI toplusu, Bakı, «Səda», 2005, səh. 75-83.

11. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «zərf+fel» tipli birləşmələrin tərəfləri arasında məna əlaqələri. «*Filologiya məsələləri*» №1 Bakı, 2006, səh. 12-17.

СЕВИНДЖ АХМЕД кызы АБДИНОВА

ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ЯЗЫКЕ
«КНИГИ МОЕГО ДЕДА КОРКУТА»

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено глагольным словосочетаниям в языке «Книги моего деда Коркута».

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении изложены актуальность, цель и задачи исследования, научная новизна, теоретическое и практическое значение исследования.

Первая глава диссертации называется «Глагольные словосочетания типа «имя + глагол» в языке «Книги моего деда Коркута». Автор подробно описывает все семантические и структурные типы глагольных словосочетаний типа «имя + глагол» в языке памятника, группирует эти словосочетания по падежам следующим образом: 1. глагольные словосочетания с именительным падежом; 2. глагольные словосочетания с винительным падежом; 3. глагольные словосочетания с дательным падежом; 4. глагольные словосочетания с местным падежом; 5. глагольные словосочетания с исходным падежом.

Вторая глава диссертации называется «Глагольные словосочетания типа «глагол + глагол» в языке «Книга моего деда Коркута». В этой главе анализируются такие словосочетания, в которых оба компонента являются афинитными формами глагола. Автор дает подробный анализ словосочетаний этого типа, то есть описывает все семантические и структурные типы («деепричастия+ причастия», «деепричастия + деепричастия», «деепричастия+ инфинитив»).

В третьей главе («Глагольные словосочетания типа «наречие + глагол» в языке «Книги моего деда Коркута») исследуются глагольные словосочетания, в которых первые компоненты выражены наречием, а вторые - афинитными формами глагола.

В заключении приведены существенные результаты исследования.

ABDINOVA SEVINJ AHMED

VERBAL COMBINATION OF WORDS IN THE
«BOOK OF MY DEDE GORGUD»
SUMMARY

The thesis is dedicated to the verbal combination of words in the language of «the Book of My Dede Gorgud».

The thesis is consisting of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of published works.

In the introduction had been described the actuality, the aim and the task, scientific novelty, theoretical and the practical value of the research work as well.

The 1st chapter is called «The verbal combination of words of the type of» noun + verb" in the language of the "Book of My Dede Gorgud». The author has thoroughly been describing all the semantical and the structural types of the verbal combinations of words of the type of "noun + verb" in the language of the monument, the same time could group all these combinations of words on cases as the followings": 1. Verbal set of words with nominative cases; 2. Verbal combination of verbs with the accusative case; 3. Verbal combinations of words with dative case; 4. Verbal combinations of words with local case; 5. Verbal combinations of words with the initial case.

The second chapter of the thesis is called "The verbal combinations of words of the type of "verb+verb" in the language of the «Book of My Dede Gorgud». In this chapter the author could analyze such kinds of word combinations in which both components are the affinity forms of the verbs. The author here gives thorough analyses of the combinations of this type, i.e. he is describing all the semantical and the structural types ("verb adverb+participle", "verbal adverb+verbal adverb", "verbal adverb+infinitive").

In the third chapter ("verbal combinations of words of the type of "adverb+verb" in the language of the «Book of My Dede Gorgud») are being investigated some verbal combinations of words, where the 1st components were being expressed by the adverb, but the second affinitive forms of the verb.

At the end of the thesis are being represented all the considerable results of this research work.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ АХМЕД КЫЗЫ АБДИНОВА

**ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ЯЗЫКЕ
«КНИГИ МОЕГО ДЕДА КОРКУТА»**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ - 2007